

جغرافیای شیعه و فرصت های ایران در قلمروهای شیعی جهان اسلام

سید عباس احمدی

دانش آموخته دوره دکتری جغرافیای سیاسی از دانشگاه تربیت مدرس تهران

الهام سادات موسوی

دانشجوی دکتری دانشگاه تربیت مدرس تهران

Ahmadia@modares.ac.ir

چکیده

شیعیان در کجای جهان زندگی می کنند؟ آیا مناطق جغرافیایی که شیعیان در آن سکنی گزیده اند، واجد شرایط و ویژگی های خاصی است؟ آیا سرزمین های شیعه نشین امکانات خاصی را در راستای نقش آفرینی مرکز جغرافیای شیعیان در قلمروهای پیرامونی اش در اختیار می گذارد؟

بیشتر شیعیان در منطقه خاور میانه و خلیج فارس زندگی می کنند. در این منطقه کشوری که هم از نظر کل جمعیت و هم از نظر درصد، بیشترین میزان را به خود اختصاص داده است، ایران است. به این ترتیب با نگاهی به نقشه جغرافیای تشیع مشخص می شود که ایران در قلب قلمروهای شیعی جهان قرار گرفته است و پیرامونی های شیعه بسان لایه هایی آنرا احاطه کرده اند. بر اساس آمار، ۹۰ درصد از جمعیت ۷۰ میلیونی ایران را شیعیان تشکیل می دهند. این تعداد بیش از ۴۰ درصد کل جمعیت شیعیان دنیا است. کشورهای دیگری که دارای اکثریت جمعیت شیعه و یا اقلیت های شیعی قابل توجه هستند، عمدتاً در اطراف ایران قرار دارند. عراق، آذربایجان، بحرین، عربستان سعودی، افغانستان، پاکستان و ... بهترین نمونه ها را به دست می دهند. بر این اساس جای هیچ گونه تردیدی باقی نمی ماند که ایران در کانون جغرافیای شیعیان قرار گرفته است.

این ویژگی های قابل توجه ناشی از جغرافیای مرکز- پیرامون قلمروهای شیعی جهان، چه فرصت هایی را در اختیار مرکز (ایران) قرار داده است؟ و ایران برای استفاده مطلوب و بهینه از این فرصت ها و امکانات، چه اقداماتی انجام داده است؟ به عبارتی دیگر آیا ایران توانسته است از فرصت هایی که از قبل جغرافیای شیعه ایجاد شده است، بهره برداری کند و حوزه نفوذ خود را گسترش دهد؟

فرضیه ای که در این مقاله دنبال می شود عبارت است از: «جغرافیای قلمروهای شیعی و تحولات رخ داده در این قلمروها، فرصتهای قابل توجهی در اختیار ایران قرار داده است و ایران با استفاده از این فرصتها توانسته است تا حدی حوزه نفوذ خود را در ابعاد مختلف گسترش دهد».

روش انجام تحقیق توصیفی تحلیلی بوده و اطلاعات مبتنی بر اسناد، مدارک، آمار و ... مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته اند. نتیجه پژوهش ضمن تایید فرضیه تحقیق، نشان داد که جغرافیای شیعه فرصت های خوبی را در بخش های مختلف بویژه در حوزه های سیاسی، فرهنگی و آموزشی در اختیار ایران قرار داده و ایران در سالهای بعد از انقلاب سلفه‌لامی‌تواند تا حد زیادی از این فرصت ها بهره برداری نماید.

واژگان کلیدی: جغرافیای شیعه، تشیع، ایران، حوزه نفوذ، انقلاب اسلامی، جهان اسلام

Shiite geography and Iran opportunities in Shiite territories of Islamic world

Dr. Sayed Abbas Ahmadi

Tarbiat Modares University, Tehran

Elham Sadat mousavi

Tarbiat Modares University, Tehran

Abstract

Where are the Shiite areas? Are these areas having special properties? The most of Shiite live in Middle East and Persian Gulf region. In this region, the majority of this Shiites live in Iran too. 90 percent of 70 million Iranians have Shiite religion; that include more than 40 percent of all Shiites in the world.

Geographically, Iran located in the core of Shiites territories in the glob. And another Shiites in periphery like layers are surrounded this core. Regarding the relations between Iran and other Shiite communities, we can suppose a spatial model of Core and Periphery. That Iran is located in the core, and the other Shiite communities in the periphery, which included Shiite in Iraq, Bahrain, Azerbaijan, Lebanon, Pakistan, Afghanistan, Kuwait, Saudi Arabia, Yemen, Syria, and etc.... So the Shiite communities in the other parts of the world can be considered as the geopolitical interests of Iran

Hypothesis of this paper is: "the appropriated opportunities are created by geography of Shiite territories for Iran" which will be discussed by this paper.

This research has used descriptive-analytic method. The gathered data and information from documents were analyzed by this methodology. The special geography of Shiite make significant opportunities for Iran, particular in political, cultural, instructional and tourism context based on this study result.

Key words: Shiite geography - Shiite - Iran - Influence Sphere - Islamic revolution - Islamic world

۱ مقدمه

قلمرو زندگی شیعیان و فضاهایی که اشغال کرده اند به گونه ای است که می توان آنرا یک واحد جغرافیایی مشخص به شمار آورد. در مرکز این قلمرو، کشور ایران قرار دارد که از حیث فاکتورهای متعددی چون جمعیت شیعیان (جمعیت مطلق و درصد)، وسعت، اماکن مقدس و زیارتگاهها، مراجع تقلید شیعه و ... قابل توجه است. از سوئی دیگر، در لایه های اطراف ایران و در کشورهای مثل عراق، بحرین، عربستان، پاکستان، افغانستان، یمن، لبنان و ... که عمدتاً دارای حکومت های سنی اند، گروههایی از شیعیان به شکل اکثریت یا اقلیت زندگی می کنند که حاشیه ساختار فضایی شیعه به شمار می روند و تحت تاثیر مرکز (ایران) قرار دارند. این گروهها و جوامع شیعی مکمل های فضایی ایران محسوب شده و به طور طبیعی بخشی از علائق ژئوپلیتیک این کشور قلمداد می شوند.

بنابراین ایران علاوه بر برخورداری از موقعیتی استثنایی در منطقه خلیج فارس، از جایگاهی منحصر به فرد در جهان اسلام و محوریتی ممتاز در دنیای تشیع نیز بهره مند است. این عوامل زمینه را برای مدیریت و رهبری ایران در دنیای شیعه فراهم می نماید و همین مساله است که حساسیت ایران را در باره سرنوشت شیعیان جهان توجیه می کند. چنین استراتژی با اهمیت و حساسی در عمل، با توجه به ظرافت ها و پیچیدگی های سیاسی در خاور میانه، بدون تردید باید بر اساس پژوهش های دقیق علمی و دانشگاهی پی گیری شود.

علی رغم این ضرورت غیر قابل انکار، حجم آگاهی ها و اطلاعات موجود در باره جغرافیا و ژئوپلیتیک تشیع هم در منابع فارسی و هم غیر فارسی اندک و انگشت شمار است. بسیاری از همین آثار اندک نیز در سالهای اخیر منتشر

شده اند. از جمله می توان به کتاب «ژئوپلیتیک شیعه» اثر «فرانسوا توال» اشاره کرد که در آن مذهب شیعه را پدیده ای دارای اهمیت ژئوپلیتیک در نظر گرفته و اعتقاد دارد که نقطه ثقل جغرافیایی شیعیان مناطقی است که بر روابط قدرت در سطح جهان تاثیر گذار است (توال، ۱۳۸۲: ۲۰). همچنین او در کتاب خود به جمع آوری آمار و جمعیت شیعیان پرداخته و مناطق استقرار آنان را مشخص نموده است.

علاوه بر توال، افراد دیگری نیز هستند که هر کدام در آثار خود تا حدی به بحث جغرافیای شیعه پرداخته و جایگاه ایران را در این زمینه مطرح کرده اند. «نفیسه فاضلی نیا» در کتاب «ژئوپلیتیک شیعه و نگرانی غرب از انقلاب اسلامی» (فاضلی نیا، ۱۳۸۶)، «زینب متقی زاده» در کتاب «جغرافیای سیاسی شیعیان منطقه خلیج فارس» (متقی زاده، ۱۳۸۴)، و «ولی نصر» در مقاله ای با عنوان «زمانی که شیعه بر می خیزد» که در مجله «فارین افروز» منتشر شده است (Nasr, 2006)، از جمله این افرادند.

این مقاله علی رغم استفاده از پژوهش های فوق الذکر، در نظر دارد با دیدی متفاوت و با روش توصیفی - تحلیلی و بر اساس اطلاعات گردآوری شده از اسناد و مدارک مکتوب (کتب، مجلات تخصصی، مقالات و ...) و نیز اطلاعات شبکه جهانی (اینترنت) به این موضوع بپردازد. در بخشهایی از مطالب نیز از نظرات کارشناسان و صاحب نظران مربوطه (مصاحبه) استفاده شده است. نهایتا اطلاعات گردآوری شده مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

محدوده زمانی پژوهش سالهای پس از انقلاب اسلامی (از سال ۱۳۵۷ به بعد) را شامل می شود؛ یعنی زمانی که مذهب شیعه ماهیت سیاسی پیدا کرد و باعث شد تا دولت جمهوری اسلامی با ماهیت دینی و مذهبی به عنوان یک بازیگر مهم در صحنه بین المللی نمایان شود.

هدف این تحقیق این است که به مطالعه جغرافیای شیعه بپردازد و سپس فرصت های ایران را در این فضای جغرافیایی بررسی نماید. با آشکار شدن این مساله، تصمیم گیران حوزه سیاست خارجی خواهند توانست از فرصت های موجود بهتر استفاده نموده و با تهدیدات مقابله نمایند.

۲ بحث نظری؛ نگاه جغرافیدانان به دین و مذهب

مذهب مورد مطالعه جغرافیدانان است؛ زیرا برای فهمیدن چگونگی اشغال کره زمین اساسی است. جغرافیدانان مکان مذاهب مختلف جهان را با مدرک مورد بررسی قرار می دهند و توضیحاتی را برای اینکه چرا برخی مذاهب توزیع های پراکنده داشته و برخی دیگر متمرکز هستند را ارائه می کنند. برای شناخت اینکه چرا برخی مذاهب توزیع های گسترده ای نسبت به دیگر مذاهب دارند، جغرافیدانان به اختلاف هایی که در ادای فرایض دینی وجود دارد، نظر می اندازند. در به کار بردن مفاهیم جغرافیای بنیادی، جغرافیدانان محل های مشخص منشا مذاهب را مورد مطالعه قرار می دهند. جغرافیدانان تمایل بین جهانی شدن و تنوع محلی، بویژه در مورد مذهب را بنا به دلایل گوناگون زیر مورد مطالعه قرار می دهند:

- مردم به طور عمیق به مذهبشان توجه دارند و ارزش های عمیق قلبی و باورهای خود را به عنوان توصیف فرهنگ به تصویر می کشانند.

- برخی مذاهب به طور واقعی تمایل به جهانی شدن دارند، در حالیکه دیگر مذاهب در پهنه های محدود جغرافیایی توسعه یافته اند.

- ارزش های مذهبی در فهمیدن نه تنها چگونگی هویت و زبان مردم اهمیت دارد، بلکه همچنین به روش های معنی داری توجه دارد که چشم انداز را سازمان دهی می کند.
- بیشتر مذاهب پیوستگی منحصر به فردی دارد. بنابراین سازگاری با مذاهب جهانی معمولاً با دور شدن از مذهب محلی سنتی تمایل دارد، در حالی که مردم می توانند از نقطه نظر جهانی زبانهای مهم و نیز زبان فرهنگ محلی خود را یاد بگیرند.
- به مانند زبان، مهاجران مذهب خود را به مکان های جدید می برند، ولی آنها ضمن یادگیری زبان مکان جدید، مذهب خود را حفظ می کنند (خالدی، ۱۳۸۴: ۸۸-۸۷).

۳ یافته های تحقیق

۳-۱ جغرافیای شیعه

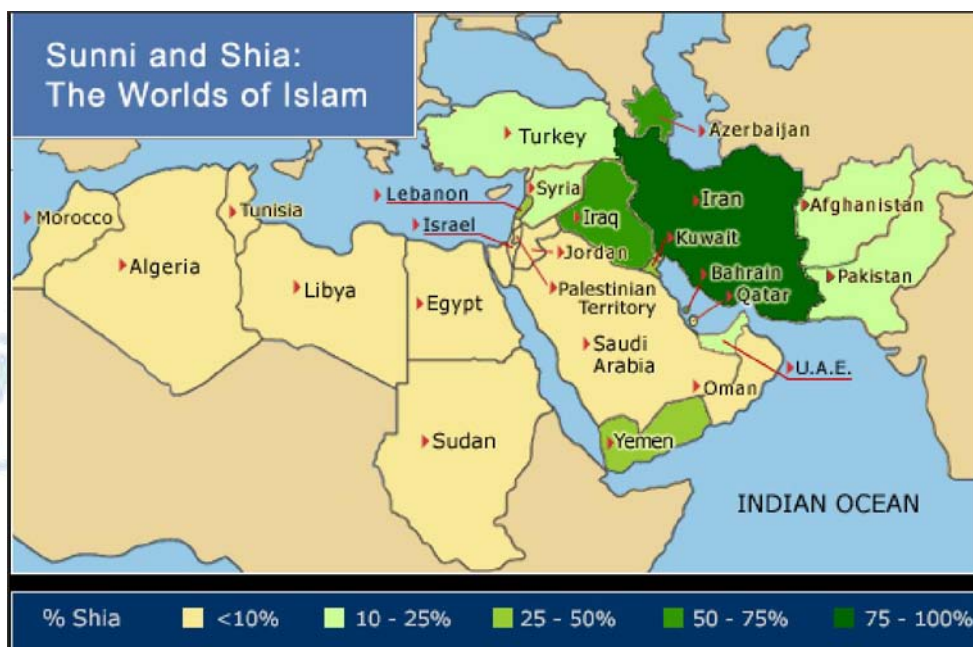
از نظر جغرافیایی بیشتر شیعیان در منطقه خاور میانه و خلیج فارس زندگی می کنند. در این منطقه کشوری که هم از نظر کل جمعیت و هم از نظر درصد، بیشترین میزان را به خود اختصاص داده است، ایران است. بر اساس بیشتر آمارها، ۹۰ درصد از جمعیت ۷۰ میلیونی ایران را شیعیان تشکیل می دهند که این تعداد بیش از ۴۰ درصد کل جمعیت شیعه جهان است. بنابراین در این موضوع که ایران کانون جوامع شیعی جهان به شمار می رود، هیچ گونه ابهامی باقی نمی ماند؛ واقعیتی مسلم و انکار نشدنی که بیشتر صاحب نظران به آن اذعان دارند (احمدی، ۱۳۸۶: ۸).

پس از ایران بیشتر شیعیان در کشورهای زندگی می کنند که عمدتاً در اطراف ایران هستند و بیشتر آنها با ایران پیوستگی جغرافیایی (مرز خشکی یا آبی) دارند. عراق، بحرین، آذربایجان، عربستان سعودی، ترکیه، پاکستان، افغانستان، امارات عربی متحده، کویت، قطر و عمان از جمله این کشورها به شمار می آیند. علاوه بر اینها کشورهایی هستند که جمعیت قابل ملاحظه ای شیعه در آنها زندگی می کنند اما در پیوستگی بلافصل ایران قرار ندارند. این گروه از کشورها نیز از این نظر که همگی در قاره آسیا واقعند، با هم وجه اشتراک دارند. لبنان، یمن، سوریه، هند، تاجیکستان و ازبکستان از جمله این کشورها هستند. به این مناطق شیعه نشین باید شیعیان پراکنده در سایر نقاط جهان را نیز اضافه نمود. شیعیانی که در خارج از قاره آسیا و عمدتاً در اروپا، آفریقا و آمریکا زندگی می کنند.

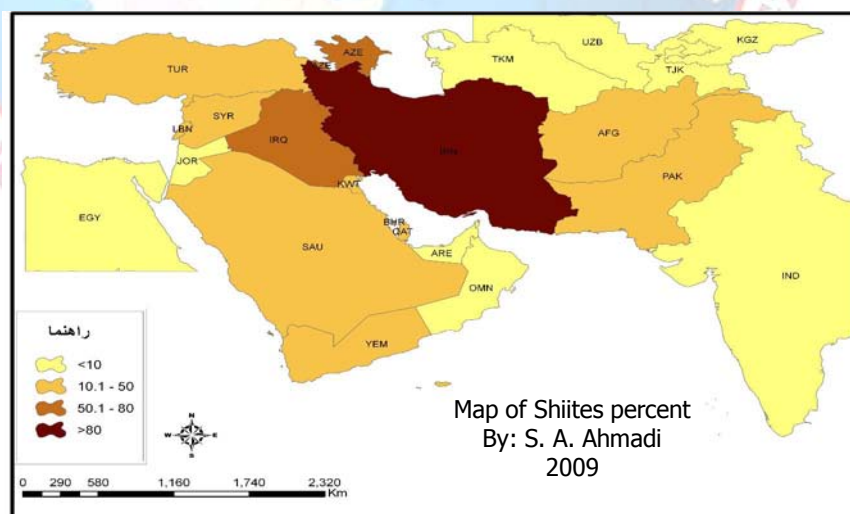
بنابر آنچه گفته شد به نظر می رسد که می توان از دیدگاه جغرافیایی جوامع گوناگون شیعه را به چهار بخش زیر تقسیم بندی کرد: الف- شیعیان ایران. ب- شیعیان پیرامون ایران. ج- سایر شیعیان آسیا. د- گروههای پراکنده شیعه در سایر نقاط جهان.

با توجه به این شکل پراکندگی جغرافیای شیعیان مشخص می شود که ایران، علاوه بر سایر مزیت ها و قابلیت های خود، نظیر برخورداری از موقعیت جغرافیایی و ارتباطی استثنایی در منطقه خلیج فارس و جایگاه منحصر به فرد در ژئوپلیتیک انرژی، محوری نیز در دنیای تشیع دارد. این عوامل زمینه را برای مدیریت و رهبری ایران در دنیای شیعه فراهم می نماید. بنابراین روشن است که این کشور نمی تواند نسبت به سرنوشت شیعیان بی تفاوت باشد. بدین ترتیب درک ویژگیهای جغرافیای شیعه برای سیاست خارجی ایران یک ضرورت غیر قابل انکار است. از طرفی نقشه جغرافیای شیعیان به ما نشان می دهد که بیشتر شیعیان در خاور میانه، بویژه منطقه خلیج فارس

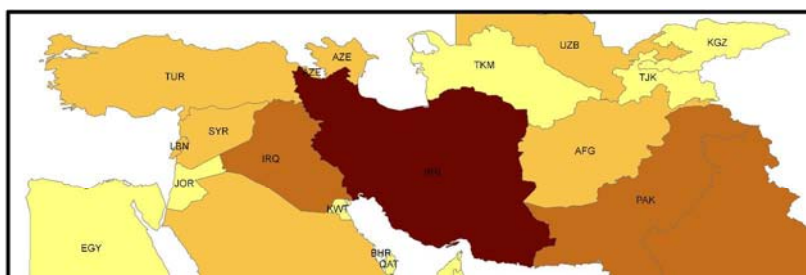
یا مناطق نزدیک به آن زندگی می کنند. بیش از ۷۰ درصد جمعیت منطقه خلیج فارس را شیعیان تشکیل می دهند. منطقه ای که از قضا بیش از ۶۰ درصد ذخایر نفت جهان را نیز در خود جای داده است (توال، ۱۳۸۲: ۲۰). این ظرفیت جغرافیایی بالا، در صورت خودآگاهی و رشد سیاسی شیعیان، می تواند در آینده ژئوپلیتیک جدیدی را برای منطقه ایجاد نماید.

نقشه ۱- نمایی از توزیع جغرافیایی شیعیان
(Source: <http://www.pbs.org>)

نقشه ۲- پراکندگی شیعیان بر حسب درصد (ترسیم: س.ع.احمدی، ۱۳۸۸)

مدل ۱- مدل مرکز-پیرامون قلمروهای شیعی جهان (مدل از: س.ع. احمدی، ۱۳۸۷)

۲-۳ فرصت های ایران در بخش سیاسی

وقوع انقلاب اسلامی در ایران در سال ۱۳۵۷، بی تردید به هویت یابی، خودآگاهی و معرفی شدن شیعه منجر شد. تا قبل از وقوع انقلاب اسلامی، شیعیان به صورت آتشی در زیر خاکستر پنهان بودند. آنان نقش زیادی در

مناسبات سیاسی حکومتها و ساختار قدرت جهانی نداشتند. انقلاب اسلامی باعث برانگیخته شدن شیعیانی شد که به عنوان بخش خاموش جوامع مسلمان تا آن زمان هیچ گونه نقشی در سرنوشت خود و در ساختار سیاسی کشورهای خود نداشتند (ملکوتیان، ۱۳۸۱: ۲). در اثر انقلاب اسلامی، روح درهم شکسته و خسته شیعیان در مناطق مختلف جهان زنده شد و روحیه امید در کالبد آنان دمیده شد. پس از انقلاب، روحیه خود باوری و اعتماد به نفس شیعیان که رو به خاموشی می رفت، تقویت شد و آنان جرات و شجاعت خود را باز یافتند (بهرام شاهی، ۱۳۸۷: ۱۶ و نعیمی، ۱۳۸۴: ۶۷).

با توجه به ماهیت شیعی انقلاب اسلامی، طبیعی بود که بیشترین تاثیر گذاری انقلاب در میان جوامع شیعی اتفاق بیفتد. شیعیان در حقیقت پس از یک دوره فترت و سستی با ظهور انقلاب اسلامی از خواب غفلت بیدار شده و هویت تازه ای یافتند. چرا که پیروزی انقلاب ایران آنانرا با الگوی عینی یک جنبش شیعی آشنا نمود و امیدهای تازه ای را به روی آنان گشود (متقی زاده، ۱۳۸۴: ۲۰۰). به این ترتیب انقلاب ایران نقطه عطفی در احیای هویت دینی شیعیان و حتی در نگاهی کلی تر، هویت دینی مسلمانان پدید آورد و تشیع و اسلام را در قلب حوادث و اخبار جهانی قرار داد (پارسانیا، ۱۳۷۶: ۳۷۷). این انقلاب نظریه ولایت فقیه را به عنوان فراورده الگوی شیعی اسلام سیاسی معرفی کرد (میرموسوی، ۱۳۸۴: ۴۰۷).

بلافاصله پس از انقلاب، تاثیر پذیری شیعیان جهان از انقلاب ایران در شکل گیری یا تقویت احزاب و تشکلهای سیاسی در کشورهای منطقه (عراق، لبنان، بحرین، پاکستان، افغانستان، فلسطین) نمایان شد. به عنوان نمونه «حزب الدعوة عراق»، به عنوان یک تشکیلات شیعی، اگر چه در آن زمان حداقل ۲۰ سال سابقه فعالیت داشت، ولی وقوع انقلاب موجب احیاء، تشدید و توسعه فعالیت این حزب گردید (حشمت زاده، ۱۳۸۷: ۸۴). سیاسی - تشکیلاتی شدن شیعیان لبنان نیز در قالب «جنبش حزب اله» و نقش آفرینی چشمگیر آن در صحنه داخلی لبنان و در کل منطقه، به خصوص در ارتباط با معادله قدرت اسرائیل، به طور قطع بازتاب انقلاب اسلامی تلقی می شود.

اما نمود بارز تاثیر پذیری شیعیان بحرین از انقلاب اسلامی و سیاسی شدن آنها تشکیل «جبهه اسلامی برای آزادی بحرین» بود. این جبهه در سال ۱۳۵۷ و بوسیله هادی مدرسی تاسیس شد. هراس از فعالیت های ضد حکومتی جبهه اسلامی و سایر گروههای شیعی موجب شد تا دو دولت عربستان و بحرین در ۲۰ دسامبر ۱۹۸۱ پیمان امنیتی مشترکی منعقد کنند (امرای، ۱۳۸۳: ۲۲۳).

در پاکستان «نهضت اجرای فقه جعفری» در ۱۳۵۸ تاسیس شد که به نظر می رسد راه اندازی آن تحت تاثیر پیروزی انقلاب اسلامی بوده باشد. این نهضت به عنوان یکی از ستونهای استوار تشکیلاتی شیعیان پس از پیروزی انقلاب اسلامی، خدمات شایان توجهی در بین مردم پاکستان، به خصوص در راستای تبلیغ برنامه ها و اهداف انقلاب انجام داده است (توکلی کرمانی، ۱۳۷۰: ۱۵). شایان ذکر است که علاوه بر نهضت اجرای فقه جعفری، تشکلهای سیاسی مختلف دیگری نیز در میان شیعیان این کشور فعالیت دارند که سازمان دانشجوئی امامیه (I.S.O)، دار الثقافه الاسلامیه، موسسه صباح القران، موسسه انتشاراتی امامیه کیشنز، جامعه تبلیغاتی اسلامی و آکادمی اخوت از جمله مهمترین آنها می باشد. اگر چه برخی از این تشکلهای در سالهای قبل از انقلاب اسلامی تاسیس شده بودند، اما در اثر وقوع انقلاب ایران و با الهام گیری از آن، به تقویت فعالیت های خویش دست زدند (حافظ نیا، ۱۳۷۹: ۱۸۷-۱۸۵).

در افغانستان نیز با پیروزی انقلاب ایران و تحت تاثیر آن، شیعیان احزاب و تشکلهای متعددی را تاسیس کردند که مقرر یا شعبات برخی از آنان در ایران قرار داشتند. «سازمان نصر افغانستان» که قبلا با اسامی دیگری فعالیت می کرد، در سال ۱۳۵۷ به این نام شناخته شد و مرکز آن به ایران منتقل شد. در سال ۱۳۵۸ شیعیان هزاره جات «شورای انقلابی اتفاق اسلامی افغانستان» را سازماندهی کردند. علاوه بر اینها، تشکلهای دیگری با نامهای «اتحادیه مجاهدان اسلامی افغانستان»، گروه «اسلام مکتب توحید»، «حرکت اسلامی افغانستان»، «نهضت اسلامی افغانستان» و «سازمان نیروی اسلامی افغانستان» نیز در سالهای اولیه انقلاب ایران بوجود آمدند (بختیاری، ۱۳۸۵: ۲۰۵-۲۰۰).

جدول ۱- احزاب و تشکلهای ایجاد شده بوسیله شیعیان در کشورهای مختلف

نام حزب یا تشکل	کشور	سال تاسیس
جبهه اسلامی برای آزادی	بحرین	۱۳۵۷
نهضت اجرای فقه جعفری	پاکستان	۱۳۵۸
سازمان دانشجوئی امامیه (I.S.O)	پاکستان	تقویت: ۱۳۵۷
حزب الدعوه	عراق	تقویت: ۱۳۵۸
حزب اله	لبنان	۱۳۶۱
سازمان نصر	افغانستان	۱۳۵۷
شورای انقلابی اتفاق اسلامی	افغانستان	۱۳۵۸
اسلام مکتب توحید	افغانستان	۱۳۵۸
سازمان نیروی اسلامی	افغانستان	۱۳۵۸
حرکت اسلامی	افغانستان	۱۳۵۸
نهضت اسلامی	افغانستان	۱۳۵۸
حزب اسلامی رعد	افغانستان	۱۳۵۸
پاسداران جهاد اسلامی	افغانستان	۱۳۵۹
حزب اله	افغانستان	۱۳۵۹
سازمان فلاح	افغانستان	۱۳۵۹
حزب دعوت اتحاد اسلامی	افغانستان	۱۳۶۵
جنبش مقاومت اسلامی (حماس)	فلسطین	۱۳۵۸

(گردآوری و تنظیم؛ احمدی، ۱۳۸۸)

زمینه دیگری که می توان از آن به عنوان یک فست سیاسی برای ایران یاد کرد، به رفتارهای سیاسی عاطفی شیعیان جهان نسبت به جمهوری اسلامی ایران مربوط می شود. این رفتارها از یک سو ماهیت سیاسی دارند و نشان می دهند که انقلاب اسلامی در میان جوامع شیعی چه بازتابی داشته است. از سوی دیگر نشان دهنده نوع احساسات و عواطف شیعیان نسبت به انقلاب اسلامی ایران است. پایه گذاری مجلس اعلاى انقلاب اسلامی عراق

در تهران یکی از این رفتارهای سیاسی به شمار می رود. این مجلس در دهه هشتاد میلادی توسط جمعی از اعضای حزب الدعوه عراق در تهران پایه گذاری شد و روابط مقامات آن با مسؤولین ایران تا کنون در سطحی بسیار گسترده و نزدیک حفظ شده است.

مورد بعدی مهاجرت شیعیان افغانستان به ایران است که تقریباً با وقوع انقلاب اسلامی همزمان شد. شیعیان افغانستان (قوم هزاره) که مقلد امام خمینی بودند و ایشان را به عنوان مرجع تقلید خویش انتخاب نموده بودند، به امید رهایی از وضعیت نابسامان داخلی راهی ایران شده و در شهرهای گوناگون این کشور سکنی گزیدند. جنگ ایران و عراق زمینه حضور افغانیان بیشتری را در ایران فراهم کرد. افغانیان فراوانی با احساس وظیفه برای حمایت از دین خدا به کمک ایران شتافتند تا از مرجعشان در مقابل ارتش بعث عراق حمایت نمایند (شفایی، ۲۰۰۷). مثل افغانستان، حرکتی مشابه از سوی شیعیان عراقی و کویتی بروز کرد و آنان در اثر جنگ افروزی های صدام به ایران پناه آوردند.

در کنار موارد ذکر شده، باید به ابراز احساسات شیعیان کشورهای منطقه نسبت به ایران در راهپیمایی های مختلف - مثل راهپیمایی روز جهانی قدس - اشاره شود. بعد از اعلام آخرین جمعه ماه رمضان به عنوان روز جهانی قدس از طرف امام خمینی، مسلمانان در کشورهای مختلف هر ساله در این روز دست به راهپیمایی زده و ضمن حمایت از مردم فلسطین و تاکید بر لزوم آزاد سازی بیت المقدس، حضور رژیم صهیونیستی را در سرزمین های اشغالی محکوم می کنند» (<http://www.islamicdigest.net>). آنان اغلب تصاویری از مقامات ایرانی، به خصوص عکس هایی از امام خمینی، رهبر پیشین و آیت اله خامنه ای، رهبر کنونی ایران با خود حمل می کنند و بدین وسیله احساسات خود را نسبت به ایران نشان می دهند. این پدیده در بیشتر کشورهای منطقه، بویژه در بحرین، لبنان، ترکیه، اندونزی، پاکستان، عراق و ... قابل مشاهده است.

شکل ۲- راهپیمایی شیعیان در بحرین
منبع: www.inminds.co.uk

شکل ۱- راهپیمایی شیعیان در لبنان
منبع: www.moqavemat.com

شکل ۳- راهپیمایی شیعیان در بحرین

منبع: www.islamicdigest.net

شکل ۴- راهپیمایی شیعیان در پاکستان

منبع: خبرگزاری مهر

جدول ۲- نمونه هایی از رفتارهای سیاسی شیعیان جهان نسبت به ایران

کشور	نوع واکنش
عراق	تاسیس مجلس اعلاي انقلاب اسلامي در تهران
عراق	پناه آوردن شیعیان به ایران
کویت	مهاجرت شیعیان به ایران
افغانستان	مهاجرت شیعیان و اقامت در ایران
کشورهای مختلف	برگزاری راهپیمایی های مختلف

(گردآوری و تنظیم؛ احمدی، ۱۳۸۸)

۳-۳ فرصت های ایران در حوزه فرهنگی

فرهنگ احتمالاً وسیع ترین مفهومی است که در علوم اجتماعی تاریخی از آن استفاده می شود. به دلیل دلالت های ضمنی گسترده، این مفهوم بار معنایی وسیعی پیدا کرده است (والرشتاین، ۱۳۷۷: ۲۲۶). به عبارتی دیگر فرهنگ، مهمترین شاخصه انسان و جامعه انسانی است. انسان در جامعه زندگی می کند و همه ارزشها و هنجارها را به همراه سبک زندگی از خانواده و جامعه ای که در آن زندگی می کند، می آموزد. ... از اینرو، نقش فرهنگ و ارزشها و هنجارهای آن برای زندگی ما بسیار حیاتی است و شناخت یک جامعه یا گروه انسانی، تنها با شناخت فرهنگ آن ممکن است (بختیاری، ۱۳۸۵: ۲۸۷). ایران در حوزه فرهنگی فرصت های بی نظیری را در جهان اسلام دارا می باشد که بخش عمده ای از آنها هنوز به صورت بالقوه است و می توان در آینده از آنها بهره برداری کرد. با توجه به نگاه مثبت و امیدوارانه بسیاری از مسلمانان در کشورهای مختلف اسلامی به ایران و به خصوص شیعیان ایران می تواند در امر فرهنگی سرمایه گذاری نماید. سرمایه گذاری در زمینه امور فرهنگی ممکن است دیربازده باشد اما با توجه به اهمیت آن اکنون در بیشتر کشورها برنامه ها و اقدامات فراوانی در آن انجام می شود. در حال حاضر مهمترین نهاد فعال فرهنگی ایران با میدان عمل بین المللی، «سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی» است که در سال ۱۳۷۴ تشکیل شد. این سازمان از ادغام بخش های فرهنگی و تبلیغی نهادها و موسسات دولتی و عمومی فعال در خارج از کشور بوجود آمد که پیش از این به طور پراکنده و جدا از هم فعالیت می کردند. مقرر سازمان در تهران است و طبق اساس نامه می تواند به تأسیس نمایندگی و توسعه فعالیت های خود در خارج از کشور اقدام نماید. در حال حاضر، نمایندگی های فرهنگی این سازمان در خارج از کشور زیر عنوان «رایزنی فرهنگی سفارت خانه های جمهوری اسلامی ایران» فعالیت می کنند (سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، ۱۳۸۷: ۳- بروشور). تا کنون تعداد ۶۷ رایزنی فرهنگی در کشورهای مختلف تأسیس شده اند. این رایزنی ها در نقش شعبه های سازمان در خارج از کشور ایفای نقش می کنند.

«مجمع جهانی تقرب مذاهب اسلامی» یکی دیگر از نهادهای فعال در زمینه فرهنگی است که در راستای ایجاد هماهنگی و تشکیل جبهه واحد مسلمانان در مقابل تبلیغات دشمنان اسلام به فعالیت می پردازد. در شورای عالی مجمع، تعدادی از اندیشمندان برجسته مذاهب گوناگون اسلامی از کشورهای مختلف همچون ایران، عراق، لبنان،

مالزی، پاکستان، عمان و ایالات متحده حضور دارند و تعیین خط مشی و فعالیت های مجمع و نظارت بر آن را بر عهده دارند. بیش از ۱۰۰ نفر از دانشمندان جهان اسلام نیز در مجمع عمومی این سازمان عضویت دارند که از مذاهب مختلف اسلامی هستند. آنان مسائل و مشکلات کلی جهان اسلام را بررسی نموده و راهکارها و برنامه های خود را ارائه می دهند (سایت مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی، ۱۳۸۸). همچنین «مجمع جهانی اهل بیت (ع)» به عنوان یک تشکل جهانی و غیر دولتی پس از انقلاب اسلامی (سال ۱۳۶۹) در ایران تاسیس شد. در حال حاضر بیش از ۱۱۰ کشور در مجمع عمومی این مجمع، که هر چهار سال یکبار برگزار می شود، عضویت دارند. تاکنون ۴ مجمع عمومی تشکیل شده است. مجمع جهانی اهل بیت (ع) همچنین در بیش از ۳۰ کشور دنیا مجامع محلی اهل بیت (ع) را تشکیل داده است. مقر اصلی مجمع در تهران است و بخشهایی از سازمان اداری آن در شهر قم قرار دارد (سایت مجمع جهانی اهل بیت، ۱۳۸۷).

علاوه بر تاسیس سازمانهای اشاره شده در بالا، برای نفوذ آفرینی فرهنگی ایران، در امر اعزام مبلغ به خارج از کشور بعد از انقلاب اسلامی، فعالیت گسترده ای آغاز شد؛ به طوریکه می توان از گزینش، آموزش، سازماندهی و اعزام مبلغ و مربی دینی به خارج از کشور به عنوان یکی از مهمترین فعالیت های فرهنگی و مذهبی ایران بعد از انقلاب نام برد. «مرکز بین المللی تبلیغ» همه ساله تعداد فراوانی مبلغ از طلاب ایرانی و غیر ایرانی به کشورهای مختلف جهان اعزام می کند تا آموزه های اسلامی و معارف مکتب تشیع را گسترش دهند. در سال ۱۳۸۷ حدود هزار نفر از طلاب غیر ایرانی از طرف این نهاد به بیش از پنجاه کشور جهان، برای تبلیغ معارف دینی اعزام شدند (محمدی، ۱۳۸۷). این مرکز همچنین فعالیت های گسترده ای را در راستای فعالیت های قرآنی برای مخاطبان آن سوی مرزها طراحی کرده و توسعه فعالیت های مربوط به تبلیغ معارف شیعی را مد نظر خود قرار داده است (مشکی، ۱۳۸۷).

جدول ۳- استفاده از مبلغین دینی - مذهبی در کشورهای مختلف توسط سازمان فرهنگ و ارتباطات

اسلامی (سال ۱۳۸۷)

مبلغین اعزامی	مبلغ ایرانی	مبلغ غیر ایرانی	به کارگیری مبلغ غیر ایرانی محلی	مبلغ استقراری ایرانی	مبلغ استقراری غیر ایرانی
تعداد	۱۶۳	۱۶۷۰	۶۷۷	۱۶	۱۲۰
تعداد کشورهای مقصد	۴۷	۳۱	-	-	-

(گردآوری و تنظیم؛ احمدی، ۱۳۸۷)

بخش دیگری از فعالیت های ایران در زمینه فرهنگی مذهبی را می توان در حوزه وظایف و عملکرد «سازمان حج و زیارت» جستجو کرد. این سازمان در کشورهای عربستان سعودی، عراق و سوریه نمایندگی هایی را دایر کرده است که این نمایندگی ها در زمینه فرهنگی مذهبی فعالیت می کنند. نمایندگی های این سازمان علاوه بر ساماندهی امور زائران ایرانی که به این کشورها سفر می کنند، در زمینه برقراری مناسبات با زائران ایرانی مقیم دیگر کشورها و نیز مسلمانان و شیعیانی که از نقاط مختلف جهان برای زیارت به این کشورها سفر می کنند، برنامه ریزی و فعالیت می کنند. (ولی، ۱۳۸۸؛ مصاحبه حضوری).

جدول ۴- نمایندگی های سازمان حج و زیارت در خارج از کشور

کشور	عربستان سعودی	عراق	سوریه
مکه	نجف	دمشق	
مدینه	کربلا	زینبیه	
جده			

(گردآوری و تنظیم؛ احمدی، ۱۳۸۸)

۳-۴ فرصت های ایران در زمینه علمی و آموزشی

توجه به زمینه های بین المللی از طریق تاسیس مراکز دانشگاهی در دنیا امری رایج است. بسیاری از کشورها از این طریق، حضور خود را در مناطق مختلف جهان پی گیری می کنند و بر اساس اعتقادات و ارزشهای خود به فعالیت می پردازند.

در بعد علمی و آموزشی، ایران با تاسیس دانشگاهها و مراکز علمی و مذهبی مختلف در داخل و خارج از کشور و فراهم کردن زمینه تحصیل دانشجویان شیعه مذهب خارجی توانسته است فرصت های خوبی را ایجاد نماید. تاسیس و توسعه مراکزی از جمله دانشگاه بین المللی مصطفی، دانشگاه بین المللی آل البیت، موسسه آموزش عالی اهل البیت، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، دانشگاه ادیان و مذاهب، جامعه الزهرا، مدرسه علمیه نرجس مشهد و ... در این راستا قابل توجه و ارزیابی است در میان این مراکز به نظر می رسد که دانشگاه بین المللی مصطفی دارای نقشی کلیدی باشد. نمایندگی های داخلی این دانشگاه که در اصطلاح به «جامعه المصطفی» مشهور شده است، علاوه بر قم در شهرهای تهران، مشهد، اصفهان، گرگان و اهواز دایر شده است. علاوه بر این، هم اکنون شعبه های جامعه المصطفی در بیش از ۶۵ کشور جهان مشغول فعالیتند. این در حالی است که مجموعه شعبه های آموزشی، مراکز پژوهشی و سایر موسسه های وابسته به این دانشگاه در داخل و خارج از کشور از عدد ۱۰۰ فراتر رفته است.

در حال حاضر ۱۸ هزار دانشجو در جامعه المصطفی در مقاطع گوناگون تمهیدی، کاردانی، کارشناسی، کارشناسی ارشد، دکتری و سطح اجتهاد مشغول تحصیل هستند. این در حالی است که این دانشگاه تاکنون ۱۶ هزار نفر فارغ التحصیل داشته است. بُرد بین المللی دانشگاه سطح وسیعی را پوشش داده و دانشجویانی از ۱۰۸ کشور مختلف را در بر گرفته که عمدتاً از کشورهای همسایه و شیعه نشین هستند (اداره کل روابط عمومی و بین الملل جامعه المصطفی، ۱۳۸۷: ۳-۶).

با فراهم کردن زمینه تحصیل و جذب دانشجویان علاقه مند از کشورهای مختلف، ایران موفق شده چهره بهتری را از خود در افکار عمومی و در ذهن نخبگان آن کشورها ترسیم کند. این گروه از افراد با تحصیل در مراکز دانشگاهی و حوزوی ایران و آشنا شدن با واقعیت های ایران و انقلاب از نزدیک و به دور از هجمه تبلیغاتی و رسانه ای مخالفین ایران، به طور طبیعی پیام انقلاب و آرمانهای آنرا که متأثر از فرهنگ تشیع است، به خارج از ایران منتقل می کنند. از طرفی معمولاً این افراد به عنوان افراد تحصیل کرده، پس از بازگشت به کشورهايشان در مسوولیت های سیاسی، اجرایی، آموزشی و ... به ایفای نقش می پردازند و بنابراین می توانند در برقراری روابط بهتر و مناسبتر با جمهوری اسلامی ایران تاثیر گذار باشند.

۳-۵/ اهمیت و قابلیت ایران در زمینه گردشگری زیارتی

در ایران به دلیل دارا بودن موقعیت ویژه فرهنگی- مذهبی، بستر مناسبی برای رشد و توسعه گردشگری زیارتی فراهم است. طبق آمار تا کنون ۸ هزار و ۹۱۹ مکان مذهبی مقدس در کشور شناسایی شده که از این تعداد ۴ هزار و ۳۱۹ مورد آن در زمره آثار ثبت شده در فهرست میراث ملی نیز قرار دارند و علاوه بر داشتن جاذبه زیارتی، دارای جاذبه های فرهنگی- تاریخی هم هستند (عرب خدري، ۱۳۸۷: ۵۳). تنوع مراکز، آثار، ابنیه تاریخی و عبادتگاههای ادیان مختلف باعث شده تا ایران قابلیت جذب گردشگر را در بیشتر حوزه های مذهبی دنیا داشته باشد. علاوه بر اماکن اسلامی، معابد، کلیساها و اماکن مقدس سایر ادیان در ایران می تواند کشور را به مقصد بسیاری از گردشگران مذهبی تبدیل نماید.

مهمترین اماکن مذهبی در کشور شامل آرامگاههای امامان و امام زادگان و شخصیت های مذهبی، مساجد، حسینیه ها، مدارس مذهبی، حوزه های علمیه، کلیساها، کنیسه ها، آتشکده ها و نیایشگاهها می شوند که فرصت های خوبی را برای گردشگری زیارتی فراهم می نمایند.

مهمترین مقصد گردشگران زیارتی در ایران شهرهای مشهد و قم هستند که بویژه مورد توجه شیعیان قرار دارند. همه ساله تعداد فراوانی از شیعیان بویژه از کشورهای همسایه برای زیارت اماکن مذهبی این دو شهر به ایران سفر می کنند. حضور این گردشگران علاوه بر تاثیر گذاری در اقتصاد ملی، می تواند در راستای مقابله با تبلیغات منفی فراوان و ارائه چهره واقعی از کشور تعیین کننده باشد.

در سالهای اخیر بازگشایی مرز غربی کشور در شهر مهران، تردد بی سابقه زائران ایرانی، عراقی و سایر کشورها از جمله افغانستان و پاکستان را به دنبال داشته است. کشور عراق به دلیل وجود تعدادی از مهمترین اماکن مقدس شیعیان از اهمیت و جذابیت فوق العاده ای برخوردار است. بارگاه تعدادی از پیامبران بزرگ، حرم شش تن از امامان شیعه، حرم حضرت عباس- یکی از محبوبترین چهره های جهان تشیع- و ... در عراق قرار دارد.

گذرگاه مرزی مهران در مرز ایران و عراق در سال ۱۳۸۲ بازگشایی شد و هم اکنون روزانه به طور متوسط ۶۰۰۰ نفر از ایرانیان به قصد زیارت اماکن مذهبی کشور عراق از این مرز تردد می کنند. همچنین همین تعداد زائر عراقی برای بازدید از زیارتگاههای ایران وارد کشور می شوند (کشاورز، ۱۳۸۷: ۱۰۵).

۴ بحث و نتیجه گیری

نخستین و یکی از مهمترین فرصت های ذاتی ایران موقعیت جغرافیایی شیعیان است. با نگاهی به نقشه جغرافیایی تشیع مشخص می شود که ایران در قلب قلمروهای شیعی جهان قرار گرفته است و پیرامونی های شیعه بسان لایه هایی آنرا احاطه کرده اند. از دید جغرافیایی، ایران یکی از وسیع ترین و پرجمعیت ترین کشورهای منطقه است که با موقعیتی منحصر به فرد بین دریای خزر و خلیج فارس قرار گرفته است و بنابراین ذاتا می تواند به یک کانون قدرتمند و مستقل ژئوپلیتیکی با نفوذ قابل توجه بر همسایگانش تبدیل شود (کوهن، ۱۳۸۷: ۷۱۵). بر اساس آمار، ۹۰ درصد از جمعیت ۷۰ میلیونی ایران را شیعیان تشکیل می دهند. این تعداد بیش از ۴۰ درصد کل جمعیت شیعیان دنیا است. کشورهای دیگری که دارای اکثریت جمعیت شیعه و یا اقلیت های شیعی قابل توجه هستند، عمدتا در اطراف ایران قرار دارند. عراق، آذربایجان، بحرین، عربستان سعودی، افغانستان و ... بهترین نمونه ها را به دست می دهند. بر این اساس جای هیچ گونه تردیدی باقی نمی ماند که ایران در کانون جغرافیایی شیعیان قرار گرفته و به طور طبیعی می تواند این قلمرو فضایی

مشخص را نمایندگی کند و در موقعیت رهبری قرار گیرد. همین ضرورت است که حساسیت ایران نسبت به سرنوشت شیعیان دیگر کشورها را توجیه می کند.

نکته قابل توجه دیگر در این زمینه اینکه انقلاب اسلامی به عنوان مهمترین اتفاق در تاریخ سده های اخیر تشیع، در کانون این قلمرو جغرافیایی رخ داد و طبیعی است که پیامدهایی در فضاهای پیرامونی داشته باشد. همانطور که بریر و کالورت نیز اشاره می کنند، در اثر تحول بزرگی مثل انقلاب، که با تصاحب رسمی قدرت در ارتباط است، راه برای تحولات سیاسی و اجتماعی داخلی و خارجی باز می شود (Brier and Calvert, 1982:11). به همین دلیل بیشترین تاثیرگذاری انقلاب اسلامی ایران نیز در میان جمعیت های شیعه رخ داد که مکمل های فضایی ایران محسوب شده و در حوزه نفوذ آن قرار داشتند. این مکمل های فضایی که می توان از آن به عنوان «تعلقات ژئوپلیتیک» ایران یاد کرد، بهترین زمینه را فراهم نمودند تا ایران بر پایه آرمانهای انقلاب اسلامی، ارزشهای مد نظر خود را اشاعه دهد.

ایران بعد از انقلاب نیز به طور طبیعی نقش آفرینی خود را برای پذیرش مسوولیت رهبری دنیای تشیع آغاز کرد. شهر قم به مرکز پویای تحولات انقلاب و تشیع تبدیل شد. علاوه بر وجود اماکن مذهبی و زیارتی به ویژه حرم حضرت معصومه (س) و مسجد جمکران، حضور بیشترین تعداد مراجع تقلید در قم، این شهر را در مرکز توجه شیعیان جهان قرار می دهد. به تدریج مساجد، کتابخانه ها، نهادها، مدارس، دانشگاهها و موسسه های آموزش دینی متعددی در این شهر تاسیس شد و تعداد زیادی از دانشجویان علوم دینی از داخل و خارج از کشور برای تحصیل رهسپار قم شدند. ایران تلاش کرد تا با تاسیس مراکز دانشگاهی و حوزوی و پذیرش دهها هزار دانشجوی خارجی از فرصت های فراوان موجود در این زمینه بهره برداری کند. حوزه علمیه قم نیز به عنوان مهمترین مرکز معارف شیعی به تدریج در ابعاد آموزشی و پژوهشی گسترش یافت. به طوریکه تا سال ۱۳۸۳، تعداد کتابخانه ها و مراکز پژوهشی وابسته به حوزه علمیه قم به عدد ۸۲ رسید (شناسه، ۱۳۸۳: ۱۰).

مجموعه این عوامل، قم را به شهری بی نظیر در دنیای شیعه تبدیل کرد و باعث شد تا این شهر علاوه بر کارکرد ملی، نقشی فراملی نیز در منطقه ایفا نماید.

علاوه بر قم و اماکن مذهبی آن، در بعد گردشگری مذهبی و زیارتی، وجود زیارتگاهها و مکانهای مقدس در دیگر شهرهای ایران نظیر مشهد، ری و ... نیز مورد توجه و اهمیت شیعیان است. وجود این جذابیت ها باعث شد تا هر ساله تعداد فراوانی از شیعیان کشورهای مختلف به ایران سفر کنند.

۵ تشکر و قدردانی

نویسندگان مقاله مایلند مراتب سپاسگزاری خود را از دانشگاه تربیت مدرس به دلیل حمایت های مالی از این پژوهش و نیز سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی به خاطر همکاری های فراوان ابراز نمایند.

۶ مراجع

- احمدی، سید عباس (۱۳۸۶). جغرافیای شیعه؛ نگاهی به پراکنش جغرافیایی شیعیان. تهران: نشریه جام هفته. سال نهم، شماره ۳۸۲، مرداد ۱۳۸۶

- اداره کل روابط عمومی و بین الملل جامعه المصطفی (۱۳۸۷). شناسه؛ معرفی اجمالی جامعه المصطفی العالمیه. قم: جامعه المصطفی العالمیه
- امرایی، حمزه (۱۳۸۳). انقلاب اسلامی ایران و جنبش های معاصر. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی
- بختیاری، محمد عزیز (۱۳۸۵). شیعیان افغانستان. قم: مؤسسه شیعه شناسی
- بهرام شاهی، مهدی (۱۳۸۷). تاثیر انقلاب اسلامی بر جنبش های شیعی عربستان و کشورهای حوزه خلیج فارس. قم: هفته نامه پگاه حوزه. شماره ۲۴۹
- پارسائی، حمید (۱۳۷۶). حدیث پیمانه؛ پژوهشی در انقلاب اسلامی. قم: معاونت امور اساتید و دروس معارف اسلامی؛ نهاد نمایندگی رهبری در دانشگاهها
- توال، فرانسوا (۱۳۸۲). ژئوپلیتیک شیعه. ترجمه کتایون باصر. تهران: انتشارات ویستار
- توکلی کرمانی، حمید (۱۳۷۰). بازتاب انقلاب اسلامی بر شیعیان پاکستان. کیهان: ۲۳ خرداد ۱۳۷۰
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۷۹). وضعیت ژئوپلیتیکی پنجاب در پاکستان. تهران: انتشارات الهدی
- حشمت زاده، محمد باقر (۱۳۸۷). تاثیر انقلاب اسلامی ایران بر کشورهای اسلامی. تهران: انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی
- خبرگزاری مهر
- خالدي، شهريار (۱۳۸۴). جغرافیای انسانی؛ چشم انداز فرهنگی. تهران: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی
- سایت سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی (۱۳۸۷).
- سایت مجمع جهانی اهل بیت (۱۳۸۷).
- سایت مجمع جهانی تقریب مذاهب اسلامی (۱۳۸۸).
- شفایی، حامد (۲۰۰۷). نگاهی به اخراج مهاجرین افغانی از ایران. در: سایت آرمان - <http://www.armans.info>
- شناسه (۱۳۸۳). معرفی کتابخانه ها و مراکز پژوهشی حوزه علمیه قم. قم: حوزه علمیه قم، مرکز مدیریت
- عرب خدری، ساناز (۱۳۸۷). «ضرورت های توسعه گردشگری مذهبی در ایران». قم: ماهنامه خیمه. آبان ۱۳۸۷. شماره ۴۶
- فاضلی نیا، نفیسه (۱۳۸۶). ژئوپلیتیک شیعه و نگرانی غرب از انقلاب اسلامی. قم: مؤسسه شیعه شناسی
- کشاورز، نصرت اله (۱۳۸۷). «نقش سفرهای زیارتی در افزایش اشتغال و وضعیت اقتصادی استان ایلام». مجموعه مقالات هم اندیشی زیارت. قم: نشر مشعر
- کوهن، سائول برنارد (۱۳۸۷). ژئوپلیتیک نظام جهانی. ترجمه عباس کاردان. تهران: ابرار معاصر تهران
- متقی زاده، زینب (۱۳۸۴). جغرافیای سیاسی شیعیان منطقه خلیج فارس. قم: مؤسسه شیعه شناسی
- محمدی، حمید (۱۳۸۷). اعزام هزار مبلغ غیر ایرانی به پنجاه کشور جهان. سایت تبیان. چهارشنبه ۱۳۸۷/۵/۲
- مشکي، مجيد (۱۳۸۷). آسیب شناسی فعالیت های مبلغان قرآنی اعزامی ایران به سایر کشورها. خبرگزاری ایکننا. یکشنبه ۶ بهمن ۱۳۸۷
- مصاحبه با محمد ولی، مدیر کل ارتباطات معاونت بین الملل بعثه مقيم معظم رهبری، بهمن ۱۳۸۷
- ملکوتیان، مصطفی (۱۳۸۱). انقلاب اسلامی و حوزه نفوذ خارجی. قم: هفته نامه پگاه حوزه. شماره ۵۶
- میرموسوی، سید علی (۱۳۸۴). اسلام، سنت، دولت مدرن؛ نوسازی دولت و تحول در اندیشه سیاسی معاصر شیعه. تهران: نشر نی
- نعیمیان، ذبیح اله (۱۳۸۴). انقلاب اسلامی و بازتاب آن بر پاکستان. قم: مجله معرفت. شماره ۹۸

- والرشتاين، ايمانوئل (۱۳۷۷). سياست و فرهنگ در نظام متحول جهانی. ترجمه پیروز ایزدی. تهران: نشر نی

- Brier, Alan and Calvert, Peter (1982). **Revolution in the 1960s**. Political Studies. 32, No.1

- Nasr, Vali (2006). **When the Shiites Rise**. Foreign Affairs, July/August 2006

- <http://www.inminds.co.uk>

- <http://www.islamicdigest.net>

- <http://www.moqavemat.com>

- <http://www.pbs.org>

